

ПОЧАТОК КАРБУВАННЯ МОНЕТ У КРИМСЬКОМУ УЛУСІ В СЕРЕДЕНІ XIII ст.

На базі найсучасніших досліджень в галузі джучидської нумізматики Кримського улуса зроблена спроба узагальнення історії карбування монет на Кримському півострові у XII – першій половині XIII ст.

Історія Кримського півострову XII – першої половини XIII ст. характеризується політичною роздрібленістю¹ та значним спадом міжнародної торгівлі. Чи не єдиним містом, що було відоме як центр міжнародної торгівлі залишалася Солдайя (Сугдея, Сурож – сучасний Судак). Пізньосередньовічний Херсон (Корсунь) знаходився на останньому етапі свого існування, а поселення, на місці яких в майбутньому виникли міста Кафа, Чембало та інші ще не склалися як міста. Одним з вагомих показників економічного спаду можна вважати відсутність на півострові центрів власного карбування та різке зниження інтенсивності грошового обігу загалом.

Якісно новий етап в історії Криму відкрило вторгнення монголо-татар. Вперше вони з'явилися на кримській території у 1223 р., зруйнувавши Солдайю, чим на деякий час перервали налагоджені торгівельні шляхи. Ці набіги повторювалися у 1238, 1242 та близько 1249 р.² і, врешті, завершилися захопленням степової і передгірної частини Кримського півострова та підкоренням кочуючих там половців. Результатом успішних воєнних кампаній хана Бату проти армій Польщі, Німеччини та Угорщини на початку 40-х років XIII ст., стало підпорядкування монголами майже всього Північного та Північно-Західного Причорномор'я. На частині підкорених територій був утворений Кримський улус з адміністративним центром – м. Крим (Солхат).

Часом створення самого державного об'єднання Улуса Джучі ряд вчених вважають 1243 р. Цікавим є свідчення арабського автора Ібн Фадлаллаха ал-Омарі про створення цієї держави: “В древности это государство было страной кыпчаков, но когда им

завладели татари, то кипчаки сделали их подданными. Потом они [татары] смешались и породнились с ними [кыпчаками], и земля одержала верх над природными и расовыми качествами их [татар], и все они стали точно кыпчаки, как будто они одного [с ними] рода, оттого, что монголы [и татары] поселились на земле кыпчаков, вступили в брак с ними и оставались жить в земле их [кыпчаков]”³.

У 1255 р. помирає хан Бату, а влада в Улусі Джучі з 1256 р. переходить до його брата Берке, – першого золотоординського хана-мусульманина, який значну увагу він приділяв розвитку торгівлі. Ці заходи сприяли економічному зростанню міст вздовж торгівельного шляху Схід–Захід, який проходив, зокрема, через територію Кримського улусу.

Кримський улус – один з дванадцяти⁴ у складі Улусу Джучі, охоплював територію Кримського півострова та прилеглих територій Північного Причорномор’я. Специфіка адміністративного устрою Улуса Джучі на сьогодні визначена вченими лише в загальних рисах і не дозволяє точно виявити в ній місце Кримського улусу. Так, серед істориків немає єдності думок щодо того, чи входив Кримський улус до складу іншого, більшого Улусу, розташованого між Доном і Дніпром⁵, чи був самостійним⁶. Влада монголів поширювалася практично на всі землі Середнього Подніпров’я, Поділля, по р. Південний Буг і Дністер. Таким чином, на сьогодні Україна знаходиться серед ряду держав, на більшості сучасної території яких було розташоване державне об’єднання монголів – Улус Джучі. Потужний економічний підйом кримського регіону, котрий став закономірним наслідком швидкого розвитку торгівлі, вимагав вдосконалення та швидкої еволюції товарно-грошових відносин, що у середині XIII ст. вилилося у карбування монет на території Кримського улусу. Починаючи з цього часу, джучидська монетна система відігравала важливу роль в припиненні безмонетного періоду та розвитку грошового обігу на південних та південно-східних землях України. Сама історія західного крила Улуса Джучі і Кримського улусу, зокрема, є в значній мірі інформативною для визначення багатьох економічних та політичних процесів на українських землях, а її вивчення є актуальним і для орієнталістів-сходознавців, і для дослідників середньовічної історії України, і для дослідників

європейського середньовіччя. Останніх мають зацікавити факти економічних та політичних зв'язків між кримським регіоном та європейськими країнами Середземномор'я, історія виникнення і діяльності генуезьких та венеціанських колоній тощо.

Зважаючи на специфіку джерельної бази, котра характеризується мізерною кількістю власне джучидських письмових джерел, чи не єдиним достовірним джерелом для реконструкції історії Улусу Джучі є монети власного карбування. Джерела з історії Кримського улусу – це переважно опубліковані скарби та поодинокі знахідки монет Криму середини і другої половини XIII ст.⁷, одиничні знахідки, котрі є частиною приватних колекцій. Тут постає основна проблема – хоча джучидські монети, карбовані в центральних і південних частинах Улусу відомі дослідникам з початку XIX ст.⁸, кримським монетам до другої половини XX ст. гідної уваги не приділялося. Серед найбільш ранніх, можна назвати дослідження Савельєва П. С.⁹ і Маркова А. К.¹⁰ Але, на відміну від сотен монет болгарського та сарайського карбування XIII ст., вони містять описи лише декількох монет кримського карбування і, нажаль, мало інформативні. Числені типи кримських мідних пулів на початку XX ст. були незнайомі дослідникам. Наприклад, у каталозі Маркова описано всього дві срібних та три мідних монети кримського карбування раннього періоду (до 1290 р.)¹¹. Опис кримських монет XIII ст. із зібрання Ермітажу був зроблений у 30х рр. XX ст. Ліхачовим М. П.¹². У радянський період, особливо після Великої Вітчизняної війни, вивчення історії джучидського Криму загалом, та його монетної справи зокрема, не віталось. Можливо тому, дана тема лише побіжно згадувалася в рамках дослідження нумізматики всього Улусу Джучі. Знахідки джучидських монет опубліковані у статтях Федорова-Давидова Г. О.^{13,14}, його монографія¹⁵ містить широку топографію знахідок джучидських монет, їхній аналіз та каталог (614 екземплярів). Аналіз поодиноких знахідок кримського карбування поданий у дослідженнях Яніної С. А.¹⁶, Северової М. Б.¹⁷, Крамаровського М. Г.¹⁸ та ін.

З кінця 90х рр. XX ст. зростає інтерес до історії монетної справи в Кримському улусі. Даній темі присвячені статті Іванова Н. Н.¹⁹, Лебедева В. П.²⁰, Хромова К. К.²¹. Стаття Лебедева В. П. містить широкий огляд особливостей символіки, реконструкцію і каталог

джучидських монет Криму (68 екземплярів). Йому належить і окремо виданий каталог кримських монет²². Ряд статей Хромова К. К. присвячені дослідженню початкового періоду карбування монет в Кримському улусі. У них запропонований варіант єдиної класифікаційної схеми для каталогізації джучидських монет²³ і каталог з основними типами і варіантами відомих автору срібних монет Криму XIII ст.^{24, 25}. Незважаючи на таку активацію у розробці даної теми, досі не знайшлося дослідника, який би зважився ґрунтовно висвітлити історію монетної справи джучидського Криму.

Початок карбування монет в Кримському улусі припадає на 50-ті рр. XIII ст., – час випуску срібних (йармак та його фракції) та мідних (пул) монет з титулами хана Берке (1255–1265) на монетному дворі Крим²⁶. Тобто, можна вважати, що на території Кримського півострова виник один з перших центрів карбування власної монети Улусу Джучі.

Тамга на ранніх кримських монетах періоду правління Берке, яку Лебедев В. П. схильний вважати особистою тамгою цього хана, відрізняється від інших варіантів монетної символіки Чингізидів своїм зображенням у вигляді стрім'я²⁷. Слід зазначити, що така форма тамги відома лише на кримських монетах. Від початку карбування на монетах використовувалася як арабська, так і перська абетка, а іноді й тюрська (легенди деяких мідних монет XIII ст.)²⁸. Легенди одного типу срібного йармака²⁹ та одого типу мідного пула³⁰ виконані старомонгольською мовою, але за допомогою уйгурської абетки.

З приходом до влади Менгу Тимура у 1267 р., у Криму, поряд з емісіями ханського срібла, карбують монету з іменем або титулом емірів (намісників) Криму³¹. Існує кілька писемних повідомлень східних авторів про те, що за велінням Бату, Крим було віддано у володіння нащадкам Тука Тимура. Відомі також монети, котрі дослідники схильні відносити до карбування Тука Тимура. Існування намісників у Кримському тумені у середині XIII ст. підтверджують писемні повідомлення ал-Муфаддаля про прибуття послів єгипетського султана Бейбарса до хана Берке у 1263 р., де згадується правитель міста Криму – Таюк і правитель усього краю (тумену) – Тукбуга: "...оттуда (они отправились)... в Дакситу, т.е. на берег Судакский. Там встретил их правитель того

края, по имени Таюк (Табук), у которого были почтовые лошади. Имя этой земли Крым; обитают ее множество Кипчаков, Русских и Аллан. От берега до этого места один день езды. Потом они ехали степью другой день и нашли другого начальника, по имени Тукбуга. Он начальствовал над десятком тысяч (воинов) и был правителем всего этого края”³². Такі свідчення дають можливість припустити, що вже у другій половині XIII ст. на території Криму існували дві, пов’язані адміністративно, територіальні одиниці та два правителі – міста Криму та його околиць, і всього Кримського улусу.

У своїй доповіді на другій міжнародній нумізматичній конференції, присвяченій темі “Монети і грошовий обіг в Монгольських державах XIII – XIV ст.”, Гончаров Є. Ю. переконливо аргументував той факт, що визначення на монетах XIII ст. назви “Крим” є таким же означенням області (улусу), як і аналогічне означення областей Болгар і Хорезм³³. Таким чином, легенду та її смислове навантаження на кримських монетах “карбування Криму” треба відносити не тільки до конкретного міста – Крим, а і для більш обширної території – всього Кримського улусу.

У цей час при оформленні монетного типу в Улусу Джучі складається особливий вид тамги, котру дослідники називають “головною”, або “тамгою дому Бату”³⁴. Вона присутня й на кримських монетах XIII ст.: йармаках Менгу Тимура (1266–1280), Тура Менгу (1280–1286), Тулабуги (1287–1290) і Токти (1290–1312) та має близько 15 варіантів зображення³⁵. Завдяки тамзі дому Бату полегшується атрибуція анонімних та анепіграфічних монет джучидського карбування.

Наприкінці 80-х рр. XIII ст. на монетному дворі Криму випущені срібні йармаки з іменами Тулабуги (з особливим варіантом тамги Бату, що дещо відрізнялася від загальноприйнятої³⁶) і Ногая, близько 1290 р. – йармак Криму з іменем і титулом “Хан Правосудний Ногай”³⁷, мідні пули з іменем Токти та вказівкою на ще одну назву м. Крим – Солхат. Це – єдиний відомий випадок розміщення даного топоніму на монетах Кримського улусу. Починаючи з 1290-го і по 1307 р., в Кримському улусі майже кожний рік карбуються срібні йармаки з ім’ям хана Токти. Після 1308 р. в кримському карбуванні настає перерва, що триває до

1313 р., тобто до початку правління хана Узбека. Але карбування монет у Кимському улусі після правління хана Токти далі не буде розглядатися, оскільки воно виходить за часові межі, визначені для даної статті. З приходом до влади хана Токту, на монетах всіх джучидських монетних дворів було поновлено традиційне зображення тамги дому Бату, проте кримське карбування продовжувало вирізнятися комплексністю зображень тамги³⁸ (різні варіанти розміщення головної тамги – у вигляді хреста, об'єднання кількох під спільною голівкою тощо).

Для джучидських монет Криму характерний значний ареал розповсюдження. В останій чверті XIII ст. вони набувають найбільшого поширення у західних землях Улусу Джучі. Крайня північна знахідка кримських монет зафіксована у Чернігівській області України (5 йармаків Туда Менгу, м. Крим, 683 р. х.)³⁹. Один йармак Тулабуги 686 р. х., був знайдений на березі Черкаського водосховища⁴⁰. На заході знахідки монет Криму зустрічаються до західних кордонів володінь Ногая на р. Дунай⁴¹. Підтвердженням того, що кримські монети були добре знайомі сучасникам далеко за межами Улусу Джучі і відрізнялися ними від монет інших джучидських центрів карбування XIII – початку XIV ст., є свідчення Ібн Дукмака: "...в 711 году султан Эльмелик Эзахыр отправил было к Токте, царю Татарскому в Северных странах, послов: Балабана, окольничего Тюркского, и казначея Караджу. Когда они прибыли в местность, составляющую летнее пребывание Токты и называющуюся Курна – на расстоянии 10 дней от города Сарая – то они застали там Токту больным и, вследствие болезни его, не виделись с ним, а явились к женам его, представили бывшие с ними [послами] подарки, и остались выжидать выздоровления его, но он умер; хатуни снарядили обоих [в путь] и назначили им на переезд из Крыма 30 000 дирхемов Крымских, [из которых] каждая тысяча [составляет] 400 дирхемов [Египетских]"⁴². Це повідомлення є найбільш раннім про суто кримські монети, їх відмінність від відомих автору джучидських монет Сарая та Болгара, а також воно має в собі визначення певного обмінного курсу на іноземну монету – 1 000 дирхемів кримських дорівнювала 400 дирхемам єгипетським.

Монети в Улусі Джучі виготовлялися за технологією "дротяного" карбування. Основна перевага такого методу –

можливість витримувати стабільні метрологічні характеристики за мінімальних відходів металу. Однак, монетні емісії у Кримському улусі, у тому числі в XIII ст., мають ряд особливостей, відмінних від інших центрів випуску монет в Улусі Джучі (Болгар, Сарай, Хорезм):

1. Відсутність серед ранніх срібних емісій Криму анонімних та анепіграфічних монет (відсутність власне імені Берке компенсувалася використанням його офіційних титулів та оригінальної тамги).

2. Для мідної монети, навпаки, характерною ознакою була наявність значної кількості анонімних та анепіграфічних випусків (більш ніж 50 типів від початку карбування до кінця правління хана Узбека). Через таку свою особливість, а також часту відсутність у них вказівки на рік випуску, мідні кримські монети важко датуються. У таких випадках процес датування відбувається двома способами: за наявності перекарбування одного номіналу в інший та за присутністю в оформленні елементів, аналогічних елементам срібних монет. В якості прикладу можна привести:

- мідні монети типу M23⁴³ з використанням варіанту тамги, аналогічного для іменних датованих йармаків Криму з ім'ям Тулабуги;

- мідні монети типу M35⁴⁴ з використанням оформлення картушу, аналогічного для іменних датованих йармаків Криму з ім'ям Тулабуги;

- мідні монети типу M26⁴⁵ з використанням оформлення картушу, аналогічного для іменних датованих йармаків Криму з ім'ям Туда Менгу;

- мідні монети типу M19⁴⁶, що повністю повторюють оформлення срібних датованих йармаків з ім'ям Токти типу C10⁴⁷.

3. Відбувалося паралельне карбування срібних йармаків з ім'ям правлячого хана та намісника Криму. Це, зокрема, свідчить про розподіл прибутків від монетної регалії між центральною владою і кримськими намісниками.

4. Кримському карбуванню притаманна найбільш рання для всієї монетної справи Улуса Джучі вказівка у деяких емісіях XIII ст. на офіційний курс перерахунку для монет з різного

металу:

- “12 цих монет (йармаків) – алтун” на йармака з ім’ям Тимур Тука;

- “48 – один йармак” на мідних монетах (5 типів мідних монет, включаючи 3 типи з легендою уйгурською абеткою).

5. Цікавим є факт використання уйгурської абетки для оформлення легенд для мідних та срібних монет.

6. Кримському карбуванню XIII ст. притаманна велика кількість різновидів накреслення тамги Дому Бату, особливо під час правління Токти. При цьому, багато типів монет мають варіанти з додаткових знаків (диферентів) стійкої форми⁴⁸.

Слід зауважити, що у джучідській монетній справі важливу роль при встановленні нормативної ваги відіграють вагові одиниці – міскаль і данік⁴⁹. Лише нещодавно стали відомими метрологічні характеристики достатньої кількості монет для проведення аналізу і характеристики монетної стопи. На думку Федорова-Давидова Г. О., вага срібних кримських монет, карбованих ханами Менгу Тимуром, Туда Менгу, Тулабугою та Токтою, спочатку була близькою до 2,0–2,2 г, і при цьому, за припущенням Федорова-Давидова Г. О., вага одного такого йармака могла дорівнювати половині міскаля у 4,26 г, а з 1280-х рр. вона знизилася до 1,60–1,63 г (за стопою 200 монет з візантійської літри у 327,5 г)⁵⁰.

70-ті рр. XIII ст. в Криму був залучений механізм регулювання грошового курсу срібних монет. Тоді були випущені монети зі вказівкою, що 48 пулів дорівнюють 1 йармаку. Перший тип мідної монети з вказівкою перерахунку датований 674 р. х. (1275/1276 рр.)⁵¹. Постійного зниження ваги срібних монет, як це відбувалося у Волзькій Булгарії, не спостерігалось. Лише на початку карбування Туда Менгу початкова вага кримських йармаків одноразово знизилась, але невдовзі стабілізувалася. Це пов’язують із початком мідного карбування та встановленням твердого співвідношення йармаків і пулів⁵².

Іншу думку висловив Хромов К. К. у своїй доповіді на XIV Загальноросійській нумізматичній конференції у 2007 р., ґрунтуючись на фактах перекарбування кримських йармаків Менгу Тимура з венеціанських гроссо, а також на зміні максисмуму на значеннях ваги для кримських йармаків в період правління Берке і Менгу Тимура з 2,10 до 1,95 г, дослідник висловився про

15. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды... – С. 352, 40, ил.
16. Янина С. А. О монетах, приписываемых хану ногаю // Материалы сессии, посвященной итогам 1964 г. – Баку, 1965.
17. Северова М. Б. Пополнение фонда джучидских монет Эрмитажа (по материалам Старокрымской экспедиции) СГЭ Т. LIV. – Л.: 1990. – С. 43–46.
18. Крамаровский М. Г. Клад серебряных платежных слитков из Старого Крыма и золотоордынские сумы // Сб. Государственного Эрмитажа. Т. XLV. – Л.: 1980. – С. 68–72.
19. Иванов Н. Н. Клад джучидских монет, найденный в Крыму в 1964 г. М.: 1996 (Авторское издание). Древности Поволжья и др. регионов. – Н. Новгород 1999.
20. Лебедев В. П. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 139–156.
21. Хромов К. Несколько заметок по золотоордынской нумизматике Крыма. Крымские монеты Тула-Буги (1287–1291). // Нумизматика и Фалеристика. – К.: 1999. Вып. 3. – С. 20–21.
22. Лебедев В. П. Каталог монет Крыма в составе Золотой Орды (сер. XIII–нач XV вв.) // Вестник Одесского музея нумизматики. – Одесса, 1999., № 2.
23. Хромов К. К. Монеты Джучидов XIII – XV веков // Восточная нумизматика в Украине. Ч. I. – К.: 2004. – С. 68.
24. Хромов К. К. Монеты западной части Улуса Джучи. Часть I. Йармаки Крыма. Раздел 1. Серебрянные монеты, чеканенные до правления хана Токту // Восточная нумизматика в Украине. Ч. II. Сборник публикаций. – К.: 2007. – С. 4–55.
25. Хромов К. К. К вопросу о денежном обращении в западной части Улуса Джучи: 1. Находка крымских йармаков Тула Менгу в Черниговской области // Восточная нумизматика в Украине. Ч. II. Сборник публикаций. – К.: 2007. – С. 55–56.
26. Лебедев В. П. Символика и язык монет Крыма... – С. 140.
27. Там же. – С. 140.
28. Там же. – С. 152.
29. Хромов К. К. Монеты западной части... – С. 49–54.
30. Лебедев В. П. Каталог монет Крыма... – С. 13 – № М31.
31. Хромов К. К., Настич В. Н. Два редких типа серебряных монет Крыма золотоордынского периода // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция // Санкт-Петербург, 14–18 апреля 2003 г. // Тез. докладов и сообщений. – СПб.: 2003. – С. 77–79.
32. Золотая Орда в источниках... – С. 92.
33. Гончаров Е. Ю. Монетные дворы Улуса Джучидов // Тр. международных нумизматических конференций // Тр. II международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Муром, 6–12 сентября 2003 г. – М.: 2005. – С. 97–102.
34. Лебедев В. П. Символика и язык монет Крыма... – С. 140, 145.
35. Там же. – С. 145.
36. Там же. – С. 141. – рис. 1 (4к).
37. Северова М. Б. И снова о монете с именем Ногай, а также о редкой крымской монете с двумя тамгами // Десятая Всероссийская нумизматическая конференция, 15–20 апреля 2002 г. Тез. докладов и сообщений, – М.: 2002. – С. 76–79.
38. Лебедев В. П. Символика и язык монет Крыма... – С. 148.
39. Хромов К. К. К вопросу о денежном обращении... – С. 55–56.
40. Там же. – С. 31. – № 126.
41. Oberländer-Târnoaveanu E. 1993 – Oberländer-Târnoaveanu E. Un atelier monétaire inconnu de la Horde d'or sur le Danube: Săqçy-Issacea (XIII e–XIV e siècles) // Actes de XIe Congrès International de Numismatique. Vol. III. – Paris, 1993. – P. 291–304.

42. Золотая Орда в источниках... – С. 150.
43. Лебедев В. П. Каталог монет Крыма... – С. 12. – № М23.
44. Там же. – С. 14. – № М35.
45. Там же. – С. 13. – № М26.
46. Там же. – С. 10. – № М19.
47. Там же. – С. 6. – № С10.
48. Хромов К. К. Монеты западной части... – С. 4–5. – таблицы 1,2.
49. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело... – С. 9.
50. Там же. – С. 13.
51. Лебедев В. П. Каталог монет Крыма... – С. 8. – № М2.
52. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело... – С. 40.
53. Хромов К. К. Использование привозной монеты в качестве сырья для чеканки монет в крымском улусе в 60-е годы XIII века // Четырнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тез. докладов. СПб.: 2007. – С. 96–97.

Irena Khromova

THE BEGINNING OF COINS'S MINTING IN CRIMEAN ULUS IN THE MIDDLE OF XIII CENTURY.

The author makes attempt of generalization and a modern look at the history of the beginning of coin's minting in Crimean ulus, on the basis of the latest researches in area Juchid's numismatics. This theme is actual for researchers of numismatics and the history not only Ulus Juchi, but also Ukraine.

